

UOT 159.9

Mehriban Cəlal qızı İsmayılova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

Leyla Həsən qızı Seyidova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

SOSIALLAŞMADA PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI ÜÇÜN KONSTRUKTİV STRATEGİYALAR

Мехрибан Джалал гызы Исмаилова

доктор философии по психологии

доцент Азербайджанского Государственного

Педагогического Университета

Лейла Гасан гызы Сеидова

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

КОНСТРУКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ БАРЬЕРОВ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Mehriban Jalal Ismayilova

PhD in psychology, associate professor of the Azerbaijan State

Pedagogical University

Leyla Hasan Seidova

Azerbaijan State Pedagogical University

CONSTRUCTIVE STRATEGIES FOR OVERCOMING PSYCHOLOGICAL BARRIERS OF SOCIALIZATION

Xülasə. Elmi məqalədə sosiallaşmada psixoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün konstruktiv strategiyalar işlənmiş və onların spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllifin fikrincə, rasionel terapiya metoduna əsaslanaraq hazırlanmış proqram insanı cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş qaydaların, dəyərlərin, əsas münasibətlərin normalarının inkişafını istiqamətləndirər, eyni zamanda sosial maraqların və istəklərin inkişafına kömək edə bilər. Məqalədə qeyd edilir ki, strategiya şəxsiyyətlə olmalı, gəncin şəxsi maraqları, dəyərləri, potensialları nəzərə alınmaqla qurulmalıdır.

Açar sözlər: *sosiallaşma, psixoloji maneə, rasionel terapiya, dəyərlər, sosial davranış, spesifik xüsusiyyətlər*

Резюме. В научной статье разработаны конструктивные стратегии преодоления психологических барьеров социализации и рассмотрены их особенности. По мнению автора, программа, разработанная на основе рациональной терапии, может направлять выработку общепринятых правил, ценностей, норм базовых установок в обществе, а также способствовать развитию социальных интересов и желаний. В статье говорится о том, что стратегия должна быть личной, с учетом личных интересов, ценностей и потенциала молодежи.

Ключевые слова: *социализация, психологический барьер, рациональная терапия, ценности, социальное поведение, специфические особенности*

Summary. In the scientific article, constructive strategies for overcoming the psychological barriers of socialization are developed and their features are considered. According to the author, the program, developed on the basis of rational therapy, can guide the development of common rules, values, norms of basic installations in society, as well as contribute to the development of social interests and desires. The article says that the strategy should be personal, taking into account the personal interests, values and potential of young people.

Key words: socialization, psychological barrier, rational therapy, values, social behavior, specific features

Sosiallaşmanın psixoloji maneələrini aradan qaldırmaq üçün konstruktiv strategiyanın seçimi nəzəri prinsiplərə əsaslanır. Maneələrin psixoloji mahiyyəti kritik vəziyyətin həyata keçirilməsi, təcrübənin yaranması, çətinliklərin sosiallaşma prosesinə təsirinin qiymətləndirilməsi və onların aradan qaldırılması daxili iş ilə xarakterizə olunur. Psixoloji maneələrin təzahürünün birinci spesifik xüsusiyyəti subyekt üçün əlverişli və ya əlverişsiz nəticənin müəyyən edildiyi kritik vəziyyətlərin sosiallaşma prosesində aşkar edilməsidir.

İkincisi, əsas çətinlik psixoloji maneələrin məzmun xüsusiyyətlərinin dərk edilməsidir. Sistem formalaşdırıcı məzmunun xarakterik xüsusiyyəti qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına və ya əksinə, mövcud maneələrin gücləndirilməsinə, psixikada dəyişikliklərlə əlaqəli şəxsiyyətin semantik strukturlarının yenidən qurulmasına yönəlmiş daxili zehni fəaliyyətdir.

Psixoloji maneələrin təzahürünün üçüncü spesifik xüsusiyyəti sosiallaşma maneələrinin mexanizmlərinin dərk edilməsidir. Qarşıya çıxan maneələrin əks olunması, onun prosesə təsirinin dərk edilməsi, daxili psixoloji resursların aktualaşdırılması, aradan qaldırmaq və ya istifadə etmək imkanlarının qiymətləndirilməsi, işləniləcək strategiyaların müəyyən edilməsidir. Psixoloji maneələrin təzahürünün dördüncü spesifik xüsusiyyəti maneələrin funksiyaları haqqında söylənilmiş müsbət və ya mənfi fikirlərdir.

Yuxarıda göstərilən psixoloji maneələrin təzahürünün spesifik xüsusiyyətlərinin ümumiləşdirilmiş bir istiqamətdə inkişafı çətinliklərin meyarlarını müəyyən etmək tələbatının zəruriliyini bir daha göstərdi. N.A. Podimov psixoloji maneələrin meyarlarını belə müəyyən etmişdir: psixoloji maneələrin obyektiv, subyektiv, mənalı və effektiv xüsusiyyətləri [2]. *Obyektiv xüsusiyyətlərə* tədqiqatçı maneələrin yaranmasının zəruri şərtlərini (müxtəlif sahələrdə çətinliklərin yaranma mənbəyi və inkişafı) aid edir. *Subyektiv xüsusiyyətlər* N.A. Podimova görə, müxtəlif

amillərin (özündən narazılıq, daxili narahatçılıq) yaratdığı xüsusi psixi gərginliklə ifadə olunur. Psixoloji maneələrin məzmun xarakteristikası, alimin fikrincə, dəyərlər sistemində aktivliyə, şüur və varlıq arasında semantik tarazlığın qorunmasına, emosional psixi vəziyyətlərin yaşanması prosesinə yönəldilməsi ilə müəyyən edilir.

Psixoloji maneələrin dinamik xüsusiyyətləri N.A. Podimova görə, təcrübənin gücü və dərinliyində, onun başvermə tezliyində özünü göstərir. Səmərəli xüsusiyyətlər maneələri aradan qaldırmaq yolları ilə müəyyən edilir. Tədqiqatımızda sosiallaşmanın psixoloji maneələrinin aradan qaldırmaq strategiyasının əsasını rasionallaşdırma metodu, yaxud rasionallıq terapiya təşkil edəcəkdir. Strategiya seçimi yuxarıda vurğulanan maneələrin xüsusiyyətləri, N.A. Podimov tərəfindən hazırlanmış konstruktivlik meyarı ilə müəyyən edilir.

Buraya insanın psixi inkişafına və özünü-inkişafına maneə olanlara müəyyən dərəcədə müqavimət göstərmək bacarığı, konformizmə deyil, asılılıqdan asılı olmamaq, özünə inam, müstəqillik, özünü həyata keçirmə ehtiyacını ödəmək, məqsədə uğurla çatmaq bacarığı, qrup tərəfindən qəbul edilmiş normaları, tələbləri təhlil etmək və gələcək planlardan, məqsədlərdən asılı olaraq onları qəbul etmək və ya qəbul etməmək bacarığı, şəxsi strategiya və fərdi üslub axtarmaq üçün davranış taktikalarına yiyələnmək bacarığı daxildir.

Sosiallaşma maneəsinə səbəb olan vəziyyətin təhlili psixoloji maneələrin aradan qaldırılması strategiyasının konstruktivliyi meyarına əsaslanaraq belə bir strategiyanın işlənilməsi zəruri etdi. Psixoloji təhlilin məqsədi ümumi qəbul edilmiş normaların, tələblərin, dəyərlərin seçilməsi, qəbul edilməsi və daha sonra onlara riayət edilməsi, sosial qrupda qəbul edilsə belə, qəbul edilməz olanların aradan qaldırılmasıdır.

Rasionallaşdırma, bir qayda olaraq, Z. Freyd, A. Freyd, M.A. Qulina, A.L. Kozlovun tədqiqatlarında psixoloji müdafiə anlayışı ilə

araşdırılır. Rasionallaşdırma həm də korreksiyaedici texnika hesab olunur. Biz daha çox rasiona terapiya anlayışından istifadə edəcəyik. Rasiona terapiya mənsub olduğu sosial qrupun normalarını qəbul etməyən və ya əksinə, yeniyetmənin düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa yönəlmiş bir texnika kimi nəzərdən keçiriləcəkdir. Digər mənbələrdə o, belə səciyyəlandırilir: rasiona terapiya müqayisələr aparmaq, nəticə çıxarmaq və onların əsaslandırılmasını sübut etmək üçün pasiyentin məntiqi qabiliyyətlərindən istifadə edən üsuldur [3, s.382].

Pasiyentin yanlış təsəvvürlərinin dəyişdirilməsi müxtəlif metodoloji üsullarla əldə edilir, lakin əsas keyfiyyət onları məntiqi sübutlar üzərində qurmaqdır. Rasiona terapiya pasiyentin ideya dünyasına təsir etmək üçün əsas vasitə kimi məntiqi inamdan istifadə edən psixoterapiyanın metod və metodologiyasıdır [4, s.532].

Bu istiqamətdə tədqiqatçılar hesab edirlər ki, pasiyentə öz mülahizələrində səhvlərini aşkara çıxarmaq və nümayiş etdirmək üçün əsaslandırılmış məntiqi təsir effektiv və zəruridir. Y. Şərbatıx bu üsulu belə xarakterizə edir: "Ağılı köməyə çağırın." Bu, müəllifə görə, rasiona terapiya məntiq və ağılı köməyi ilə inandırma yolu ilə düzəlişdir [5, s. 257].

Sosiallaşmada maneələrin aradan qaldırılması nöqtəy-nəzərindən korreksiya məsələsinin qarşıya qoyulmasını düzgün hesab edirik. Fikrimizcə, bir sıra hallarda sosiallaşmada maneələrdən xilas olmaq lazım deyil, çünki onlar yeniyetmələrin həyatında sabitləşdirici, düzəldici, tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər.

Biz hesab edirik ki, P. Dübya tərəfindən əsas qoyulmuş yanaşma daha da inkişaf etdirilməlidir. O, sosiallaşma maneələrini islah etmək sahəsində geniş imkanları ortaya qoyur, çünki rasionallaşdırma metodunun köməyi ilə yeniyetmələrə sosial normaları öyrənməyə və cəmiyyət tərəfindən rədd edilən normalardan qaçmağa kömək edəcək bir davranış nümunəsini inkişaf etdirmək mümkündür.

Bəzi xarici müəlliflərin araşdırmalarına görə, sosiallaşmada maneələrin aradan qaldırılması strategiyası konstruktiv uyğunlaşma prosesi kimi başa düşülməlidir ki, bunun nəticəsində insan belə bir vəziyyətdə ona təqdim olunan tələblərin öhdəsindən gələ bilsin. Hər bir yeniyetmə adi davranış formalarının köməyi ilə həll

edilə bilməyən yeni tələblərlə qarşılaşdıqda strategiyanın zəruriliyinə ehtiyac duyulur. O, yeniyetməlik dövrünün psixoloji xüsusiyyətləri ilə ən yaxşı uyğunluqdur.

Sosiallaşmada yaranmış maneələrin aradan qaldırılması prosesi növbəti obrazda aparılmalıdır. O, vəziyyətin ilkin qiymətləndirilməsi ilə başlayır. Sonra başqalarının potensial dəstəyi daxil olmaqla fərdin öz imkanlarının qiymətləndirilməsi nəzərdən keçirilir. Sonrakı mərhələdə yeni məlumatlar əsasında problemin nəzəri qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Məhz bu mərhələdə yeni davranış alternativləri qurulur və keyfiyyət üçün sınaqdan keçirilir, yeni şərtlərlə əlaqədar tanış proqramların tətbiqi və ya yeni şərtlərə uyğun davranış proqramlarının hazırlanmasına başlanılır.

Sosiallaşmada maneələrin aradan qaldırılması mexanizmi assimilyasiya və akkomodasiya baxımından nəzərdən keçirilir. Assimilyasiya adı altında fərdin ətraf aləm haqqında təcrübəsinin dərk edilməsi və inteqrasiyası kimi başa düşülür. O mövcud biliyə, reaksiya növlərinə və davranış proqramlarına əsaslanır. Akkomodasiya isə ətraf aləmin xüsusiyyətlərinə və baş verən hadisələrə uyğun olaraq təcrübənin dəyişməsi, genişlənməsi və fərqləndirilməsini nəzərdə tutur.

Təqdim etdiyimiz strategiyanın əsas məqsədi bu hadisələr arasında tarazlığı bərpa etməkdir. Strategiya gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur, çünki o tənqidiliyə, obyektivliyə, zəkaya, praktikliyə, tolerantlığa, empatiyaya və düşüncəyə əsaslanır. Gənclər artıq konkretdən mücərrədləşməyə qadirdirlər, onlar fərziyyələr qura və sınaqdan keçirə, özlərinin və başqalarının davranışlarının xüsusiyyətlərini əks etdirə bilər, bütün iştirakçıların mümkün hərəkətlərini zehni olaraq qabaqcadan görə bilirlər.

Bir sözlə, təklif etdiyimiz strategiya aşağıdakıları əhatə edir: oxşar vəziyyətdə keçmiş davranış təcrübəsinin təhlili və belə bir vəziyyətdə necə hərəkət etmək barədə bilik, tələb olunan hərəkətlə görülən tədbirlər, ətraf mühitə cavab olaraq atılan addımlar arasında uyğunsuzluq barədə məlumatlılıq; habelə "Niyə bu baş verir?" sualına cavab vermək zərurəti yaranır. Seçimdə, qərarların qəbulunda istiqamət verən faktların anlaşılması, mövcud məlumatların, təəssüratların, reaksiyaların təhlili və müqayisəsi; seçim normalarından (məqbul, qəbul edilməz)

asılı olaraq qərar qəbul edilir. Seçim ümumi qəbul edilmiş normalara uyğundursa, o zaman qərarın icrası, refleksiya baş verənlərin dərk edilməsini, şəxsi təəssüratları, baş verənlərə görə fərdi məsuliyyət ölçülərini öz fəaliyyətlərində, davranışlarında, başqaları ilə münasibətlərinin təbiətində dəyişikliklər etməyi müşayiət edir.

Beləliklə, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqənin bir səviyyəsindən digərinə keçid baş verir və insanın sosial davranış təcrübəsinin mürəkkəbləşməsi və ya genişlənməsi kifayət qədər qısa müddət ərzində həyata keçirilir. Sosiallaşma prosesi həm kortəbii sosiallaşmanın (sosial mühitin təsiri altında), həm də xüsusi təşkil olunmuş təhsilin şəxsiyyətə qarşılıqlı təsirində baş verir. Bu proses zamanı gəncə kömək etmək, onu təmin etmək, qorumaq üçün müxtəlif imkanlar yaradılır.

Birincilər təbii potensiala, ikincilər ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə təcrübəsinə üstünlük verirlər. Üçüncülər sosial təcrübə obyektini kimi gəncin davranış və hərəkətini əhatə etməklə “nə yaxşıdır?” və “nə pisdirdir?” sualı ətrafında hər cür hekayələri ehtiva edirlər. Dördüncülər gəncə müəyyən bir fəaliyyətin subyektini kimi baxır və onun sosial təcrübəni mənimsəməsinə əmin olurlar.

Gənci həyat problemləri ilə üzləşdirən cəhətlər olmalıdır - onu müstəqil həll üçün yeni, qeyri-standart variantlar axtarmaq ehtiyacının ödənilməsi üçün müəyyən bir mühitin və onun vəziyyətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeniyetməyə öz maraqlarına uyğun davranışını şüurlu şəkildə idarə etməyə məcbur edir. Bütün bunlar rəşional terapiya sayəsində mümkündür. Rəşional terapiya metoduna əsaslanaraq tərəşimizdən hazırlanmış proqram insanı cəmiyyətdə ümumi qəbul edilmiş qaydaların, dəyərlərin, əsas münasibətlərin normalarının inkişafına istiqamətləndirir, eyni zamanda, sosial maraqların və istəklərin inkişafına kömək edə bilər.

Davranış sxeminin işlənilib hazırlanması zamanı aşağıdakı vəzifələrin həllini məqsəduyğun hesab edirik: 1) gənci həyat çətinliklərinin öhdəsindən uğurla gəlməyə istiqamətləndirmək;

2) indi və gələcəkdə qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etməyə hazırlamaq; 3) mümkün çətinliklərlə qarşılaşmağa və onları həll etməyə hazır olmaq; 4) şəxsi həyat dəyərlərini və qaydalarını genişləndirmək, dərinləşdirmək, zənginləşdirmək, aydınlaşdırmaq.

Beləliklə, bizim hazırladığımız strategiyanın iki əsas sahəni əhatə edəcək:

1) sosial təhsilin köməyi ilə sosial problemlər, ziddiyyətlər haqqında təsəvvürlər formalaşır, gənclər sivil cəmiyyətdə bilik və onların həlli yolları ilə silahlanır;

2) sosial məsuliyyətin formalaşması tək cə vəziyyəti adekvat qiymətləndirmək deyil, həm də özü və başqaları üçün nəticələrini nəzərə alaraq qərar qəbul etmək bacarığını formalaşdırılır.

Beləliklə, hazırlanmış strategiyanın effektivliyi aşağıdakılarla müəyyən edilə bilər: a) sosial baxımdan çətin vəziyyətləri həll etmək bacarıqlarının formalaşdırılması. Bu çətinlik insanın nə edəcəyini bilməsində özünü göstərir: necə etmək daha yaxşıdır, qərarınızın nəticələrinin hesablanması, hərəkət etməyə hazır olmaq; b) müstəqil qərar qəbuletmənin sürəti.

Təklif olunan strategiyanın şəxsiyyətə uyğun olmalı, yeniyetmənin şəxsi maraqları, dəyərləri, potensialları nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Bu mürəkkəb prosesin uğurunun başqa bir şərti şəxsiyyətə uyğun qarşılıqlı əlaqə, gözdən-gözə tipli ünsiyyət, böyükklərin mövqeyinin məsləhət xarakteri hesab edilə bilər.

Problemin aktuallığı. Rəşional terapiya metoduna əsaslanaraq hazırlanmış proqram qaydaların, dəyərlərin inkişafını istiqamətləndirir, sosial maraqların və istəklərin inkişafına kömək edir.

Problemin elmi yeniliyi. Sosiallaşmada psixoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün konstruktiv strategiyalar işlənilmiş və onların spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Подымов, Н.А. Психологические барьеры в педагогической деятельности. – М.: Прометей, – 1998. – 239с.
2. Подымов, Н.А. Психологические барьеры в педагогической деятельности. Диссертация доктора психологических наук. – М. – 1999. – 390 с.
3. Психологический словарь. /Под ред. Ю.Л. Неймерова. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2003. – 640с.

4. Психотерапевтическая энциклопедия / Под ред. Б.Д. Карвасарского. – СПб: Издательство «Питер», – 1999. – 752 с.
5. Щербатых, Ю. Психология страха. – М.: ЭКСМО-Пресс, – 1999. – 416с.

E-mail: mehriban_ismayilova_1962@mail.ru

E-mail: leyla.seyidli98@gmail.com

Rəyçilər: *psix.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva,*
psix.ü.fəls.dok., dos. U.M. Qəzvini

Redaksiyaya daxil olub: 13.05.2022.